

УДК 349.3

Колотік А. С., ст. викладач кафедри трудового та господарського права ХНУВС

До проблеми визначення поняття правовідносин у сфері пенсійного забезпечення

Статтю присвячено характеристиці теоретичних напрацювань щодо поняття правовідносин у сфері пенсійного забезпечення. В статті охарактеризовано поняття «правовідносини» в ретроспективному аспекті. Розкрито підходи науковців сучасності, щодо визначення поняття правовідносин у сфері пенсійного забезпечення. З'ясовано та охарактеризовано основні напрямки дослідження поняття правовідносин у сфері пенсійного забезпечення. Запропоновано власне визначення поняття правовідносин у сфері пенсійного забезпечення.

Ключові слова: правовідносини, пенсія, соціальне забезпечення, пенсійне забезпечення, соціальний ризик.

Статья посвящена характеристике теоретических разработок относительно понятия правоотношений в сфере пенсионного обеспечения. В статье охарактеризовано понятие «правоотношения» в ретроспективном аспекте. Раскрыто подходы ученых современности, относительно определения понятия правоотношений в сфере пенсионного обеспечения. Выяснено и охарактеризовано основные направления исследования понятия правоотношений в сфере пенсионного обеспечения. Предложено собственное определение понятия правоотношений в сфере пенсионного обеспечения

Ключевые слова: правоотношения, пенсия, социальное обеспечение, пенсионное обеспечение, риск.

The article is devoted to the characterization of the theoretical developments on the concept of relationships in pensions. This paper describes the concept of "relationship" in the retrospective aspect. Reveals the contemporary scientific approaches concerning the definition of relations in the field of pensions. It is shown and described the main directions of research in the field of legal concepts pensions. A proper definition of relations in the sphere of pensions.

Keywords: legal, pension, social security, pensions, social risk.

Актуальність теми. Як відомо, найважливішою категорією будь-якої юридичної науки є правовідносини Проблема правовідносин є доволі розробленою як у теорії права, так і в галузевих юридичних науках. У різні часи нею займалися такі відомі фахівці у різних галузях права, як С.С. Алексєєв, М.Г. Александров, В.С. Андреев, В.А. Аралов, Ю.І. Гревцов, І.В. Гуцїн, П.М. Дудін, Р.І. Іванова, О.С. Йоффе, М.П. Карпушин, С.Ф. Кечек'ян, Н.М. Коркунов, А.В. Левшин, А.Р. Мацюк, Є.Б. Пашуканіс, Л.І. Петражицький, П.Д. Пилипенко, М.І. Полупанов, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, Н.М. Стаховська, П.І. Стучка, Ф.В. Тарановський, В.А. Тарасова, Ю.К. Толстой, Я.М. Фогель, Р.О. Халфіна, Г.І. Чанишева, М.Д. Шаргородський, Г.Ф. Шершеневич, Л.С. Явич та ін. Проте, незважаючи на безперечну актуальність та важливість, проблема визначення поняття правовідносин у сфері пенсійного забезпечення донині не одержала свого комплексного дослідження. Таким чином, необхідність вироблення концептуального підходу до визначення поняття правовідносин у сфері пенсійного забезпечення та наукова нерозробленість зазначеної тематики обумовлюють актуальність і важливість обраної тематики наукового пошуку.

Мета статті на підставі аналізу відповідних напрацювань науковців, запропонувати власне визначення поняття правовідносин у сфері пенсійного забезпечення. На виконання зазначеної мети в роботі планується: охарактеризувати поняття «правовідносини» в ретроспективному аспекті; розкрити підходи науковців сучасності, щодо визначення поняття правовідносин у сфері пенсійного забезпечення; з'ясувати та охарактеризувати основні напрямки дослідження поняття правовідносин у сфері пенсійного забезпечення;

запропонувати власне визначення поняття правовідносин у сфері пенсійного забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Слід відзначити, що категорія «правовідносини» була об'єктом дослідження ще у дореволюційній літературі. Так, одним із перших правовідношення дослідив Н.М. Коркунов, який визначав правовідношення як побутове відношення, урегульоване юридичною нормою. Розглядаючи правовідношення як відношення між двома суб'єктами, пов'язаними один з одним взаємними правами та обов'язками, Н.М. Коркунов основним у правовідношенні вважав обов'язок [1, с. 36].

На думку Ю.К. Толстова, правовідносини — це особливі ідеологічні відносини, що виникають у результаті настання передбачених правовою нормою юридичних фактів, як відносини, за допомогою яких (через які) норма права регулює фактичні суспільні відносини. Переваги цього визначення вчений бачив у тому, що: 1) визначення дозволяє чітко окреслити місце правовідношення в ряді інших суспільних явищ і провести межу між правовідношенням і тим суспільним відношенням, яке норма права регулює за посередництвом правовідносин; 2) визначення відповідає не тільки на питання, як виникає правовідношення, але й на питання, для чого воно виникає, розкриваючи тим самим службову роль з регулювання суспільних відносин, виконувану правовідношенням; 3) визначення орієнтує на те, що і норма права, і правовідношення мають той самий об'єкт, яким є фактичні суспільні відносини; 4) визначення дозволяє розглядати правовідносини як юридичну форму тих суспільних відносин, на які правовідносини впливають як на свій об'єкт [2, с. 20—21].

Дослідження теоретичних проблем правовідношення триває і сьогодні. Доцільно зупинити увагу на таких міркуваннях сучасних вчених. Так, на думку П.М. Рабіновича, правове відношення — це передбачене юридичною нормою ідеологічне суспільне відношення, яке виражається у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права. Соціальне призначення правовідносин — створювати суб'єктам права конкретні соціальні можливості для задоволення певних їхніх потреб або власними діями, або діями інших суб'єктів. Такі можливості й забезпечуються налагодженням суспільних зв'язків у вигляді взаємних юридичних прав і обов'язків відповідних суб'єктів [3, с. 82]. С.С. Алексєєв вказує, що правовідношення — це виникаючий на основі норм права індивідуалізований суспільний зв'язок між особами, який характеризується наявністю суб'єктивних юридичних прав і обов'язків і підтримується (гарантується) примусовою силою держави [4, с. 251].

Виходячи з вищевказаного, можна говорити про існування двох підходів до визначення поняття «правовідносини»: 1) правовідносини — це суспільні відносини, врегульовані нормами права; 2) правовідносини — це виникаючі на основі норм права суспільні відносини.

З точки зору О.Ф. Черданцева, обидві ці протилежні позиції мають право на існування. Все залежить від характеру регульованих відносин — зазначає вчений. Є реальні відносини, які існують до права, крім права, оскільки існує саме суспільство. Чи є право, чи його немає, але, оскільки суспільство існує й функціонує, у ньому завжди будуть складатися відносини, пов'язані із виробництвом засобів існування самої людини (відносини власності, відносини розподілу матеріальних благ, відносини, пов'язані з обміном зроблених продуктів тощо) і відтворення самої людини (шлюбні, сімейні відносини). У сукупності ці відносини можна назвати базисними. Стосовно таких відносин підходить перше визначення.

Інші ж відносини існують остільки, оскільки існує право. Ці відносини й виникають на основі норми права, а в разі скасування норми права зникають і самі правовідносини. Як приклад можна взяти податкові або процесуальні відносини. Прийняти закон про введення нових податків — з'являються нові податкові правовідносини. Скасують цей закон — зникнуть і відповідні правовідносини. Прийняли закон про

введення суду присяжних — з'явилися нові процесуальні відносини. Такого роду відносини пов'язані переважно з діяльністю держави, що у марксизмі відносять до числа надбудовних відносин на відміну від відносин базисних [5, с. 289].

У межах права соціального забезпечення дослідженню правовідносин було присвячено праці таких відомих вчених: В.С. Андрєєва, В.А. Аралова, К.С. Батигіна, Н.Б. Болотіної, М.О. Буянової, К.М. Гусова, І.В. Гуціна, Р.І. Іванової, А.В. Левшина, М.І. Полупанова, С.М. Прилипка, І.М. Сироти, Н.М. Стаховської, В. А. Тарасової, Я.М. Фогеля та ін. Однак аналіз наукових праць свідчить про те, що проблема правовідносин у сфері соціального забезпечення досліджувалася переважно в загальному плані, де окремим видам правовідносин не завжди приділялася належна увага науковців. Так, проблематика правовідносин зі пенсійного забезпечення залишилася поза увагою фахівців у галузі права соціального забезпечення.

Виходячи з того, що одним з видів відносин, що входять до предмета права соціального забезпечення, є пенсійні правовідносини доречно проаналізувати визначення поняття правовідносин фахівцями у галузі соціального забезпечення. Слід відзначити, що серед вчених немає одностайності щодо визначення поняття та ознак цих правовідносин. Так, В. М. Толкунова та Д. І. Рогачов визначають пенсійне правовідношення як урегульоване нормами права соціального забезпечення відношення громадянина (родини) з органом соціального забезпечення, що виникає на основі рішення комісії з призначення пенсій, за яким громадянин (родина) має право регулярно у визначені терміни одержувати призначену пенсію у встановленому розмірі, а орган відповідно зобов'язаний її виплачувати [6, с. 141–142]. На думку І. М. Сироти, пенсійні правовідносини мають наступні головні, типові ознаки: 1) пенсійні правовідносини є такими суспільними відносинами, які можуть існувати лише за наявності норм пенсійного законодавства; 2) пенсійні правовідносини мають тривалий характер. Вони зазвичай не обмежуються в часі та, подібно до більшості трудових відносин, існують протягом невизначеного терміну; 3) пенсійні правовідносини, як і ряд цивільно-правових відносин, є майновими відносинами. Вони виникають через надання непрацездатним громадянам певного матеріального забезпечення у вигляді пенсії, що є основним джерелом існування; 4) типовою рисою пенсійних правовідносин є застосування до них (у разі забезпечення пенсією за віком, з інвалідності, у зв'язку із втратою годувальника і за вислугу років) принципу диференціації розмірів пенсій; 5) у пенсійних правовідносинах відсутні засади взаємності: обов'язок органу соціального захисту населення і відповідне суб'єктивне право пенсіонера не зумовлене дією пенсіонера у відповідь на дію органу соціального захисту населення. На боці органу стоїть обов'язок щодо призначення пенсії, а на боці пенсіонера — право вимагати її призначення, оскільки пенсія признається за трудову діяльність працівника в минулому [7, с. 63–64].

Для визначення власного бачення категорій «пенсійне правовідношення» взагалі та «правовідносини пенсійного забезпечення» зокрема необхідно з'ясувати, чи притаманні зазначеним відносинам загальні ознаки, характерні для будь-яких правовідносин.

У юридичній літературі відзначається, що як особливий вид суспільних відносин право відношення має наступні ознаки: 1) це вольове суспільне відношення; 2) це суспільне відношення, урегульоване нормами права (або виникає на основі норми права); 3) його учасники (суб'єкти) наділені суб'єктивними правами і несуть юридичні обов'язки; 4) це засіб конкретизації норм права; 5) це таке суспільне відношення, реалізація якого забезпечується можливістю державного примусу [5, с. 289–290].

Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення є вольовими відносинами, оскільки вони виникають у результаті вольових дій особи, яка має право на пенсійне забезпечення

(подання заяви про призначення пенсійного забезпечення до структурних підрозділів Пенсійного фонду). Шляхом свідомих вольових дій здійснюються також права і обов'язки учасників зазначених правовідносини. Наприклад, обов'язок із виплати пенсії реалізується у відповідних вольових діях Пенсійного фонду.

Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення виникають, змінюються та припиняються на основі норми права. Між цими явищами існує причинно-наслідковий зв'язок: прийняли закон, який встановлює правила пенсійного забезпечення для окремих категорій працюючих, - виникли відповідні правовідносини; доповнили цей закон іншими категоріями населення, які мають право на даний вид пенсійного забезпечення, - змінився суб'єктний склад даного правовідношення тощо.

У правовідносинах із пенсійного забезпечення сторони наділені комплексом прав і обов'язків. Так, особа, яка має право на пенсійне забезпечення, має право на призначення та одержання обраного нею виду пенсії у встановленому розмірі за місцем проживання. Пенсіонер вправі видати будь-якій іншій особі належним чином оформлене доручення на одержання пенсії. Пенсіонер має й інші права, наприклад, одержати нараховані, але не затребувані суми пенсії за минулий час. Він може вимагати суми пенсії, не отриманої вчасно з вини органа, що призначає або виплачує пенсію. Цим правам отримувача пенсійного забезпечення кореспондують відповідні обов'язки іншої сторони правовідносин.

Одночасно з правами, на отримувача пенсійного забезпечення покладені обов'язки, наприклад, щодо повідомлення органу, який здійснює пенсійне забезпечення, про обставини, які можуть спричинити зниження розміру пенсії або взагалі припинити її виплату. Так, особи, що одержують пенсію у зв'язку із втратою годувальника або надбавку до пенсії на непрацездатних членів сім'ї, зобов'язані сповіщати управління Пенсійного фонду про зміни у складі сім'ї.

Однак у будь-якому разі найважливішим у зазначених правовідносинах є право на одержання пенсії та обов'язок Пенсійного фонду задовольнити це право.

Правовідносини із пенсійного забезпечення є засобом конкретизації норм права. Так, у цьому правовідношенні права і обов'язки є конкретними, прив'язаними до конкретної ситуації, належать конкретним, названим по імені суб'єктам.

У випадку невиконання або неналежного виконання сторонами відповідних обов'язків у сфері пенсійного забезпечення їх виконання буде забезпечене за допомогою державного примусу. Як відомо, переважна більшість правовідносин реалізується в добровільних і свідомих діях їхніх учасників. Однак можливість застосування до учасників правовідносин державного примусу з метою реального забезпечення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків завжди існує і є важливою ознакою, що відрізняє правове відношення від інших суспільних відносин.

Таким чином, усі загальні ознаки будь-яких правовідносин притаманні і правовідносинам із пенсійного забезпечення, проте є і особливості.

Окремі вчені до особливостей правовідносин із соціального забезпечення відносять перерозподільний та соціально-аліментарний характер. Прихильниця цієї точки зору Н. М. Стаховська зазначає, що правовідносини із соціального забезпечення за своєю суттю є перерозподільними відносинами, а за характером - соціально-аліментарними, оскільки вони в юридичній формі виражають і закріплюють економічні перерозподільні відносини щодо витрат відповідних суспільних фондів споживання (Пенсійного фонду, Фондів соціального страхування, Державного бюджету тощо) на задоволення життєво необхідних мінімальних потреб непрацездатних та деяких інших, визначених законодавством, верств населення. Аліментарність обумовлюється тим, що основне завдання

правовідносин із соціального забезпечення - задоволення потреб відповідних категорій громадян - здійснюється в переважній більшості на безеквівалентній основі без попереднього та подальшого відшкодування (у повному обсязі) сплачених коштів або наданих пільг, послуг тощо. (на відміну від правовідносин деяких інших галузей права, як, наприклад, більшості цивільних правовідносин - купівлі-продажу, обміну, поставки тощо, які реалізуються шляхом безпосереднього відшкодування вартості набутого майна, отриманої послуги; або трудових правовідносин, що побудовані за принципом виконання тієї чи іншої роботи (застосування праці фізичної особи) за певну грошову винагороду та ін.) [8, с. 53]. Іншої думки дотримуються П. Д. Пилипенко та С. М. Синчук, які відзначають, що сьогодні не всі соціально-забезпечувальні правовідносини є аліментарними. Матеріальне забезпечення громадян за принципом соціальної аліментарності здійснюється лише у системі державного соціального забезпечення за рахунок коштів бюджетів в обсязі, що не перевищує гарантованих державою соціальних стандартів. Це, наприклад, забезпечення допомогоюми дітей-інвалідів чи сімей з дітьми, які не застраховані у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, або ж пільгове забезпечення ветеранів війни чи осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, та деякі ін. [9, с. 132].

Дійсно, виходячи з того, що більшість відносин, які входять до предмета права соціального забезпечення, базуються на страхових засадах не можна говорити про аліментарність як характерну рису всієї сукупності зазначених відносин. У той же час правовідносини у сфері пенсійного забезпечення можна з певною часткою умовності назвати аліментарними.

Таким чином, правовідносини з пенсійного забезпечення - це виникле на основі норм права соціального забезпечення вольове, конкретизоване, перерозподільне та відносно аліментарне відношення фізичної особи (сім'ї), яка має право на пенсійне забезпечення, та Пенсійного фонду, в якому фізична особа (сім'я) наділена правом регулярно в певні строки одержувати призначену пенсію у встановленому розмірі, а Пенсійний фонд - обов'язком її виплачувати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов. — СПб. : тип. М.М. Стасюлевича, 1914. — 201с.
2. Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1959. — 88 с.
3. Рабинович П. М. Основы загаліної теорії права та держави / П. М. Рабинович. — К. : Атіка, 2001. — 176 с.
4. Алексеев С. С. Проблемы теории права : курс лекций : в 2-х т. Т. 1 / С. С. Алексеев. — Свердловск: Луч, 1972. — 396 с.
5. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учебник [для вузов] / А. Ф. Черданцев. — М. : Юрайт, 2000. — 432 с.
6. Буянова М. О. Право социального обеспечения России : учебник / [М. О. Буянова, К. Н. Гусов и др.]; отв. ред. К. Н. Гусов. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. — 640 с.
7. Сирота І. М. Право пенсійного забезпечення в Україні : курс лекцій / І. М. Сирота. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — 288 с.
8. Стаховська Н. М. Відносини в праві соціального забезпечення: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Стаховська Н. М. — К., 2000. — 202 с.
9. Пилипенко П. Д. Право соціального забезпечення : навч. посіб. / [П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, С. М. Синчук та ін.]; за ред. П. Д. Пилипенка. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2006. — 496 с.